

Ur Mikael Börjesson, et al. (eds.),
*Fältanteckningar. Utbildnings- och
kultursociologiska texter tillägnade
Donald Broady*, Skeptronserien, SEC,
Uppsala universitet, 2006, 435p.

Vägar ut

Kvinnors strategier för offentlighet

*Boel Englund, Lena Hammarberg, Ingrid Heyman, Lena Kåreland,
Agneta Linné, Kerstin Skog-Östlin, Eva Trotzig & Annika Ullman*

Hur kom det sig att så många kvinnor kom att inta framträdande positioner i huvudstadens offentligheter just under decennierna kring sekelskiftet 1900? Vad hade de gemensamt och på vilka sätt kan deras vägar ut i offentligheten förstås med utgångspunkt i ett kultursociologiskt perspektiv?

I projektet ”Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920” har vi, tillsammans med Donald, prövat Bourdieus verktyg mot ett historiskt, ibland motspänstigt, material. Det har varit goda år av livfulla seminarier, gemensamma stockholmsvandringar, enskilt arkivarbete, prosopografiskt grundarbete och strävsamt skrivande. Hittills har projektet resulterat i tre monografier, ett trettiotal artiklar samt ett stort kollektivbiografiskt arbetsmaterial – kapitalbeskrivningar av 100 bemärkta stockholmskvinnor – som nu fungerar som utgångspunkt för korrespondensanalyser.

I denna artikel har vi valt att särskilt uppehålla oss vid

- *utbildning som kapitalbildningsprocess och plattform*, kvinnorna skaffade sig utbildning; för många blev dessutom utbildningsväsendet en av deras viktigaste arenor,
- *stiftande*, genom att skapa nya institutioner och föreningar förändrade de det offentliga landskapet,
- *publicering*, med skrifter, böcker och artiklar blev pionjärkvinnorna och deras erfarenheter synliga långt utanför de privata sfärerna.

Utbildning som kapitalbildningsprocess och plattform

Det kanske mest utmärkande för detta framgångsrika kvinnokollektiv var att de i så stor utsträckning kom att utnyttja de nya utbildningsmöjligheter som öpp-

nades för kvinnor under den andra halvan av 1800-talet. Sjuksköterskeutbildning startades från 1851, Högre lärarinneseminariet tillkom 1861, Folkskoleseminariet 1865, möjlighet till studentexamen för kvinnor öppnades 1870 och tillträde till universitetet 1874.

Utbildning och klasstillhörighet

Naturligtvis hade kvinnornas olika klasstillhörighet stor betydelse för vilka utbildningsvägar som kunde väljas. Flickor från högre stånd undervisades fortfarande enskilt av guvernant, den framväxande borgerligheten befordrade i allt större utsträckning sina döttrar genom privata flickskolor, medan arbetarklassens flickor i första hand var hänvisade till den allmänna folkskolan som från och med 1842 skulle finnas tillgänglig för alla barn. Inom vår kollektivbiografi återfinns såväl Ebba Lind af Hageby, f. Hierta (f. 1840) med guvernant och informator, vistelse i pension i Tyskland och därefter Lärokurs för fruntimmer, som Agda Östlund (f. 1870) som kom från arbetarklass, gick i folkskola, utbildade sig till sömmerska och småningom blev en av de första kvinnorna i riksdagen.

De kvinnor som valde att satsa på en akademisk utbildning kom oftast från högre sociala skikt. För att låta döttrarna studera ett akademiskt yrke, krävdes att familjerna kunde och var villiga att bekosta flickornas universitetsförberedande studier. Betty Pettersson (f. 1838) – den första kvinnan som tog studenten, en fil.kand., genomgick provår och fick en lärartjänst på ett pojkläroverk, allt på dispens – var ett av undantagen. Hennes far var sadelmakare och själv levde hon under mycket små ekonomiska omständigheter.

Bland litteraturkritikerna är Klara Johanson (f. 1875) det tydligaste exemplet på utbildning som en strategi för offentlighet. Vid den här tiden hade de flesta män som verkade som kritiker en akademisk utbildning, eller åtminstone påbörjade akademiska studier. Klara Johanson, som hade småborgerlig bakgrund, slukade böcker under uppväxten – det vill säga gjorde tidigt investeringar som förberedde henne för tillträde till den speciella värld där litteratur diskuteras. Hon avlade studentexamen som privatist i Halmstad och sökte sig sedan till Uppsala universitet. På tre år läste hon in en fil.kand. i estetik, nordiska språk, teoretisk filosofi, latin och grekiska, som hon hade med sig i bagaget när hon hösten 1897 flyttade till Stockholm. Studierna blev möjliga tack vare ett lån från en vän till familjen. Hennes manligt präglade utbildningskapital i form av en universitetsexamen var säkerligen mycket viktigt för hennes position i en miljö där de flesta hade en akademisk bakgrund. Men för henne liksom för andra i kollektivbiografen fungerade studietiden lika mycket som en ackumulation av socialt kapital. Det var genom Lydia Wahlström, Uppsala kvinnliga studentförenings ordförande, som Klara Johanson 1898 fick sin anställning i Fredrika Bremerförbundets tidskrift *Dagny*. Hennes kontakter inom Sällskapet Nya Idun och kvinnorörelsen torde därefter ha haft betydelse för hennes väg till en position som kritiker i *Stockholms Dagblad*.

De fåtaliga privata flickläroverken hade – till skillnad från de allmänna gossläroverken – dryga terminsavgifter. Mot den bakgrunden är det förvånande att flera av studiens kvinnliga läkare kom från lägre tjänstemannahem. Varierande faktorer tycks ha spelat in för deras val av utbildning, som begåvning, personligheter, stöd från föräldrar och annat socialt och kulturellt kapital. Medan exempelvis den första kvinnliga läkaren Karolina Widerströms (f. 1856) far var veterinär och gymnastiklärare var Alma Sundqvists (f. 1872) far postmästare. Men det finns också flera som växte upp med guvernanter och många gick i privatskolor. Till en början var den vetenskapliga banan i praktiken inte öppen för kvinnliga läkare, eftersom deras möjligheter till fasta tjänster vid sjukhusen var begränsade. Den yngsta läkaren, Andrea Andreen, tog emellertid doktorsexamen i klinisk kemi och två blev hedersdoktorer på ålderns höst. En av dem var Karolina Widerström.

Läroverkslärare – men inte på läroverk

För borgerliga kvinnor, som inte ville eller av olika skäl inte kunde gå in i den traditionella kvinnorollen, var utbildning som kunde leda till att de kunde försörja sig som lärarinnor ett av de få alternativ som stod till buds. De kunde sedan arbeta på flickskolor, privata samskolor, som seminarielärarinnor eller, i mycket speciella undantagsfall, som lärare vid statliga (pojkläroverk).¹ Den av staten sanktionerade utbildningen till läroverkslärare, med akademisk examen plus provår, var nödvändig men inte tillräcklig för att ge kvinnor tillträde till den institution den utbildade för. Ellen Fries (f. 1855), den första kvinnan som disputerade, formulerade tanken om läraryrket som en försörjningsmöjlighet redan som tonåring i början av 1870-talet. Den naturliga vägen för henne hade varit att gå Högre lärarinneseminariet, men det satte hennes föräldrar stopp för och det blev studentexamen och universitetet i stället. Hon tjänstgjorde både före och efter provåret på flickskola, men hade föredragit pojkläroverk.

Strategin hos de kvinnor som genomgick provår kan tolkas i termer av att de inte bara ville ha en försörjningsmöjlighet utanför hemmet. De ville också tydligt och på ett mer grundläggande sätt bryta med den traditionella kvinnorollen. Men nästan alla kom att arbeta inom de andra utbildningsinstitutionerna. På flickskolorna och i de privata samskolorna fanns även kvinnliga akademiker som inte byggde på sin universitetsexamen med provår. De hade tjänst utan att ha någon formell lärarexamen. Flera av dem var mycket aktiva i olika delar av kvinnorörelsen.

Nästan alla kvinnliga läkare i materialet tjänstgjorde som skolläkare vid flickskolorna, flera vid de skolor de tidigare varit elever på. Vänskapsband och starka lojaliteter fanns mellan föreståndarinnorna och läkarna, band som i vissa fall

¹ Runt sekelskiftet 1900 gick knappt 60 kvinnor provår för att bli behöriga läroverkslärare. Kvinnorna utgjorde fyra procent av de blivande läroverkslärarna och två av dem, eller 0,3 procent, fick tjänst på statligt läroverk (1876 respektive 1901).

knutits redan under studietiden och fortsatt i olika föreningsengagemang. Lärarna föreläste ofta vid sammankomster för lärarinnorna i frågor om sexuell hygien och hälsa. Några läkare engagerades också som examinatorer vid skolorna och kunde därmed framstå som förebilder för flickskolornas elever.

Reformarbete steg för steg – som gör skillnad

Många av kollektivbiografins kvinnor tog del i att reformera den allmänna folkskolan. Hedwig Sidner (f. 1852), Marie Louise Gagner (f. 1868) och Anna Sörensen (f. 1875) var verksamma vid Folkskoleseminariet i Stockholm. De gav statsmakten röst i tal om medborgerlig bildning, om barns behov, om uppbygglig film och litteratur för barn och unga, om en ny, inifrånstyrd moral, om en annan pedagogik och en annan religionsundervisning än katekesens. Deras föreställningar om barn och barndom, moral och utveckling har blivit en del i dagens berättelser om det moderna.

Det som kännetecknar deras strategier är den stegvisa och slingrande karaktär de tar. Det gäller både i val av utbildnings- och yrkesvägar och ställningstaganden i den publika debatten. De har medvetet undvikit att utmana och riskera öppen konflikt med en etablerad genusordning. Ambivalensen till trots, leder de kvinnliga strategierna framåt.

Positionen som kvinna och seminarieadjunkt tog form i mitten av 1860-talet som en följd av att några av folkskoleseminarierna öppnades för kvinnliga studerande. Och då bjöd tidens normer att åtminstone någon av seminarielärarna också skulle vara kvinna. Här öppnades nu en möjlighet för ett litet antal kvinnor att ta plats vid sidan av manliga kolleger, och att som första grupp kvinnor erövra titlarna lektor och rektor vid statlig läroanstalt. Det senare skedde 1918. Redan tolv år tidigare hade Hedwig Sidner knutits till Folkundervisningskommittén – den statliga kommitté som hade uppdraget att lägga grunden för en ny utbildning av folkskolans lärare och en reformerad folkskola – först som sakkunnig och senare som företrädare för de kvinnliga seminariernas lärarkår.

Hedwig Sidners strategi gestaltar idealet att verka i det tysta. Det tränga arbetet för en god sak – för barnen, de unga lärarinnorna, det filantropiska arbetet i församling och skolstyrelse – blir en väg att realisera det evangeliska tjänandeideal hon bär med sig från barndomen. Hennes debattartiklar är inte många. I stället skriver hon in det moderna barnet och den moderna pedagogiken i skolans och lärarutbildningens nya läroplaner.

De kvinnliga seminarieadjunkterna kunde varken bestämma sin skolas uppdrag, anställa lärare eller bygga skolhus. De fanns i en arbetsplatsgemenskap där män hade makt och ägarskap till ledande positioner. I denna kontext kunde det bli viktigare att värna seminariernas intresse än att kämpa för t.ex. akademiskt bildade kvinnors sak. 1919 utnämndes Anna Sörensen till folkskoleseminariets rektor. Hennes strategi för att nå rektorsvärdighet och göra liberala skolpolitiska

utspel går via stegvisa förflyttningar – förflyttningar som sammantaget åstadkom avsevärd förändring. Hon utnyttjar på goda pragmatikers vis det möjligas konst; när tiden är mogen väjer hon emellertid inte för att testa det möjligas gränser.

Utbildningskapitalets generativa roll för kollektivbiografins kvinnor kan inte överskattas. Det är med hjälp av tidens begynnande uppvärdering av formell utbildning på bekostnad av börd och traditionella könsroller som denna krets av kvinnor förmår bryta sig ny mark. Samtidigt var utbildningsinstitutionerna mycket viktiga som platser där ett socialt kapital genererades. Exempel är Högre lärarinneseminariet och den kvinnliga studentföreningen vid Uppsala universitet, som blev källor till nätverk som skulle visa sig vara av stor betydelse under kvinnornas fortsatta livskarriärer.

Det var också särskilt inom utbildningsområdet som pionjärkvinnorna bidrog till den omvandling av samhället som i sin tur vidgade senare kvinnogenerationers möjlighetsrum. De grundade skolor, de arbetade som lärarinnor vid det ökande antalet privata flickskolor, de reformerade pedagogiken och de tog strid för kvinnors rätt till lärartjänst i statligt läroverk. Även som läkare utnyttjade pionjärkvinnorna utbildningsinstitutionerna för reformering av samhället, främst inom den sociala sfären. För kvinnorna i den kulturella sfären tycks utbildningen främst ha fungerat som en tid då viktiga nätverk skapades – med Klara Johanson som det undantag som bekräftar regeln. Ett intressant undantag utgör Agda Östlund, som trots sin sömmerskebakgrund lyckades erövra en position som riksdagskvinna. Hennes väg gick via folkrörelserna; godtemplarna och arbetarrörelsen, vilket kan ses som en ny strategi att nå offentligheten för arbetarklassen.

Flickskolornas roll bör slutligen särskilt betonas när man diskuterar utbildning som strategi. Flickskolorna utgjorde en mycket viktig del i akademiskt utbildade kvinnors möjligheter att försörja sig. Samtidigt var flickskolorna under lång period den enda möjligheten för flickor att få den grundläggande behörigheten för högre studier. De var både förutsättning för utbildning och för konkret försörjning. Dessutom utgjorde även flickskolorna mötesplatser där kvinnorna, både under sin grundläggande utbildning och sin tjänstgöring, kunde knyta kontakter och bygga nätverk. De utnyttjades som plattform, där radikala idéer och strömningar inom pedagogik, hygien och hälsa kunde föras vidare.

Stiftande

Om en förening inte finns, kan den bildas. Om en tidskrift inte finns kan den startas. Om man inte har möjlighet att omsätta sitt eget utbildningskapital inom befintliga institutioner kan man stifta en egen skola, ett eget sjukhem, arbetarskebestäder, en privat läkarmottagning eller ett modemagasin. Det mångsidiga engagemanget hos kvinnopionjärerna är påfallande och det är därför nästan godtyckligt vilken indelning som görs av deras gärningar. De flesta var

verksamma på flera fronter. Åtskilliga av deras insatser bidrog till att öka kvinnors möjlighet till utbildning, en egen röst i frågor de själva såg som viktiga, politiskt inflytande, ekonomisk trygghet och bättre hälsa.

De första banbrytarna

Fredrika Bremer (f. 1801), Fredrika Limnell (f. 1816) och Sophie Adlersparre (f. 1823) tillhör de allra tidigaste pionjärerna. Fredrika Bremer är väl beforskad och omskriven på annat håll, varför vi inte närmare beskriver hennes gärningar här. Fredrika Limnell och Fredrika Bremer stiftade en av de allra första föreningarna för hjälp åt barn som blivit föräldralösa genom kolerans härjningar under tidigt 1850-tal. Den utvecklades senare till att bli en av de första fruntimmersföreningarna i Stockholm och därmed en föregångare till senare kvinnoföreningar. Fredrika Limnell kom att stå som ekonomisk garant för många projekt inom kvinnorörelsen. En typisk limnellsk kommentar var: ”Idén är bra, jag betalar!” Med sin breda kompetens i klassiska ämnen och främmande språk etablerade hon också omtyckta salonger – litterära/musikaliska och sociala, både i staden och på Lyran, ett sommarställe vid Mälaren.

Sophie Adlersparre, som i kollektivbiografen ägnas särskild uppmärksamhet för sina insatser på det litterära området, var en driftig organisatör och en stor igångsättare på många områden. Hon grundade söndags- och aftonskolor för arbetarflickor, en renskrivningsbyrå för kvinnor, Stockholms läsesalong, Svenska Röda Korset, Handarbetets vänner, med mera – mestadels tillsammans med andra kvinnor och män, men ofta med henne som den starkast drivande kraften.

Men Adlersparres första stora insats, den som gav henne en röst i offentligheten och en bas för sin vidare verksamhet, var grundandet av *Tidskrift för hemmet* 1859. Tidskriften etablerades tillsammans med väninnan Rosalie Olivecrona. Från och med 1868 var Adlersparre ensam utgivare.² Med tidskriften som plattform drev hon frågor rörande kvinnors villkor och rättigheter och arbetade för de många företag hon ömmade för. Som tidskriftsredaktör företog hon resor utomlands för att knyta nyttiga kontakter, och både redaktörskapet och det praktiska arbetet innebar många kontakter med politiskt verksamma män, liksom naturligtvis med kulturpersonligheter. Grundandet av tidskriften blev det första steget mot ett inflytande som förändrade den svenska offentligheten redan innan hon blev Fredrika Bremerförbundets drivande kraft.

² Om *Tidskrift för hemmet*, Adlersparre och Roos och deras roll för kvinnlig litteraturforskning, se Anna Nordenstam, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärv kvinnor 1850–1930*. Stockholm/Stehag 2001.

Skolgrundare

Bland de hundratals kvinnor som grundade egna skolor decennierna kring sekelskiftet har vi inom projektet särskilt ägnat tre skolgrundare ett närmare studium. Genom att jämföra Sofi Almquists (f. 1844), Anna Sandströms (f. 1854) och Anna Ahlströms (f. 1863) utbildningsinvesteringar och kapitaliseringen av dessa i form av stora och välrenommerade skolor i Stockholms innerstad blev det möjligt att problematisera de små stegens strategier i relation till strukturella förutsättningar. Den treåriga kursen vid Högre lärarinneseminariet på Riddargatan kunde både användas som utbildningskapital och socialt dito när Sofi Almquist och Anna Sandström efter några år grundade sina egna flick- och samskolor. Med utbildningsdiplom från seminariet och med goda personliga referenser lyckades de – var för sig – både få större donationer som startkapital för sina skolor och ett snabbt ökande elevantal från de relativt välbeställda familjer som sökt sig till de nybyggda kvarteren kring Humlegården. Genom den tredje stiftarinnan, grundaren av Nya elementarskolan för flickor, får vi ett exempel på hur ett nyerövat akademiskt kapital kunde få avsättning trots att det innehades av en kvinna. Fil. dr Anna Ahlström, vars möjlighet till såväl universitetstjänst som läroverkstjänst var stängd på grund av det statliga yrkesförbudet till högre tjänster, manövrerade skickligt så att hon inom några år kunde titulera sig rektor på ett egenhändigt uppbyggt högre läroverk för flickor med nästan tusen elever.

Men det var inte endast nya skolor som startades och bildades. ”Ständigt var man i farten med att grunda och stifva”, som Anna Sandström skrev när hon blickar tillbaka på sitt 1880-tal. Bland de övriga verksamheter som kunde räkna Anna Sandström som initiativtagare bör särskilt nämnas tidskriften *Verdandi* som under hennes ledning skulle bli den ledande pedagogiska arenan under drygt 40 år (1883–1929). Som Anna Ahlströms andra stiftarbedrift kan vi räkna Akademiskt bildade kvinnors förening (ABKF). År 1904 inbjöd hon sina forna kamrater från Uppsala kvinnliga studentförening till sin skola för konstituerande möte. Tjugo år senare hade de uppnått sitt viktigaste krav: att också kvinnliga akademiker fick tillträde till de lärartjänster på läroverk och universitet som dittills varit förbehållna deras manliga kolleger.

Föreningsstiftare

Karakteristiskt för många av kvinnorna är sålunda deras engagemang på flera olika arenor. Deras strategi tar form i en tid av uppbrott och social förändring. De flesta utnyttjade föreningar och sällskap som en väg att påverka samhällsutvecklingen. Här ska några axplock av detta arbete behandlas.

Visionären Ellen Key är en central gestalt i Stockholms kulturliv; den ende konkurrenten om den ställningen är Strindberg. Ellen Key grundar och är mycket aktiv i Sällskapet Nya Idun, Dräkthereformföreningen och Tolfterna. Det

senare är en förening som genom regelbunda samkväm där borgarkvinnor och kvinnor från arbetarklassen möts ska öka förståelsen mellan kvinnor från olika klasser och bidra till arbeterskors bildning. Hon spelar en viktig roll i föreläsningssverksamheten vid Stockholms arbetareinstitut, och som publicist debatterar hon såväl litteratur som kvinnans ställning, kultur, religion, uppfostran och politik. Genom de utmanande ställningstagandena mot det gamla och för något nytt blir Key och hennes person en brännpunkt för tidens sociala spänningar.

Anna Whitlock är en av dem som driver frågor långt bortom sin skolas väggar. De sociala rörelser hon bidrar till att initiera, har sin kärna i kvinnliga nätverk som steg för steg får en fastare organisation: den kvinnliga rösträttsrörelsen, kvinnornas fredsrörelse, Kooperationen. Hon engagerar sig också i folkbildning och filantropi. Hon tillhör den grupp kvinnor som instiftar Sällskapet Nya Idun och hon finns bland initiativtagarna till Kommittén för god och billig nöjesläsning.

Efter att under en studieresa till England ha kommit i nära kontakt med Kooperationen bildar Anna Whitlock år 1905 Svenska hem, en kooperativ andelsförening för kvinnor, som vinner stor uppslutning och kommer att klara sig väl också ekonomiskt. Hon tillhör kärnan i det nätverk som 1915 organiserar Kvinnornas fredssöndag och sedan fortsätter fredssträvandena; hon upplåter sin skola som mötesplats för detta nätverk. Hennes organisatoriskt skickliga insats som ordförande i Landsföreningen för kvinnors politiska rösträtt får betydelse för rösträttsfrågans lösning. Tiden öppnar rum för nya positioner. Anna Whitlock engagerar sig oupphörligt i ett samhällsbygge av stora mått – ett samhällsbygge grundat mer på sociala rörelser än statliga institutioner. Detta bygge handlar om medborgerlig rätt, om bildningssträvanden och överbryggning av klassmotsättningar. Det handlar inte minst om att kvinnor ska kunna ta sig rätten att delta i samhällsbygget.

En annan flitig föreningsgrundare var fil. dr Ellen Fries. Hon hade en central ställning vid bildandet av Fredrika Bremerförbundet 1884 och Sällskapet Nya Idun 1885. På hennes initiativ grundades också Svenska kvinnors nationalförbund 1896. Andra nyckelkvinnor i vår kollektivbiografi som också studerade i Uppsala men några år senare än Ellen Fries, med Lydia Wahlström som främsta namn, grundade 1892 Uppsala kvinnliga studentförening. Föreningen som framgångsrikt kom att driva de kvinnliga akademikernas intressen blev därtill en viktig källa till livslånga nätverk. Här knöt de kvinnliga akademikerna kontakter med varandra över framtida yrkesgränser.

En annan typ av förening bildade Ebba Lind af Hageby (f. 1839) när hon blivit änka 1889. Den första sjukvårdsföreningen i Stockholm leddes av Lind af Hageby i cirka 20 år, hon samlade en kompetent styrelse omkring sig och anställde sjuksköterskor som vårdade fattiga i deras egna hem. Man kan säga att detta är den första föregångaren till dagens distriktsjukvård. Inrättandet av sjukvårdsföreningen var en milstolpe i den öppna vård i hem som utbildade sjuksköterskor alltfört ägnar sig åt. Nu kallas det avancerad sjukvård i hemmen,

sjukhus- eller primärvårdsansluten hemsjukvård eller liknande. Liksom de flesta kvinnorna var hon aktiv på många fronter, dock ej i rösträttsrörelsen.

Karolina Widerström tillhör också de mest aktiva kvinnorna när det gäller föreningar och sällskap. Efter att under sin studietid ha tvekat om föreningar var det rätta sättet att påverka och låta sig påverkas, blir hon snabbt en av de kvinnor som utnyttjar sitt symboliska kapital på olika poster i föreningar för att förändra och påverka. Vi ser tydliga paralleller till Anna Whitlock; Karolina Widerström var sekreterare och ordförande i Iduns kvinnliga akademi, ordförande i ABKF och också ordförande i Landsföreningen för kvinnors politiska rösträtt under de år då rösträtten förverkligades för kvinnorna. Karolina Widerström utnyttjade även möjligheten att påverka sina frågor genom partipolitiken. De övriga kvinnliga läkarna, liksom successivt många andra kvinnor, utnyttjade ofta Widerströms med tiden växande symboliska kapital, genom att försäkra sig om hennes namn, stöd och medverkan i olika strider. Men läkarna följde också själva hennes exempel genom att ta initiativ till och att engagera sig i nationella och internationella föreningar. På initiativ av Ada Nilsson (f. 1872) och kollegan Julia Kinberg startades Frisinnade kvinnor 1914. Det första mötet skedde i den senares hem, där en rad kända kvinnor samlades, bland dem skrivande kvinnor som Elin Wägner och Marika Stiernstedt. Ada Nilsson blev småningsom en viktig medlem i Fogelstadsgruppen och startade och var ansvarig utgivare för tidskriften *Tidevarvet* under hela dess existens (1923–1937).

Inspektriser och entreprenörer

Flera av de kvinnor vi studerat tillsattes som inspektriser inom sina specialområden. Den mest bemärkta inspektrisen var utan tvekan Kerstin Hesselgren (f. 1872), som dels var bostadsinspektris vid Stockholms hälsovårdsnämnd, skolköksinspektris vid Stockholms folkskolor 1906–1913, dels yrkesinspektris åren 1912–1934. Hennes stora intresse var kvinnors arbetsliv, vilket hon också arbetade med i politiska uppdrag. Kerstin Hesselgren valdes som första kvinna in i riksdagens första kammare. Hon, som många av våra pionjärkvinnor, hade inga mallar att gå efter utan fick skapa sådana för sin praktik. Hon genomförde inspektionsresor och förverkligade med tiden en stor plan: förbättrade levnadsförhållanden för kvinnor genom bostäder, kost, spar- och försäkringsväsende bland mycket annat. Hon lyckades få Tobaksmonopolet att anställa en personalkonsulent och ordnade kurser för denne och företagets arbetsledare. Hon vände sig emot tanken på arbetare som nummer vid ett löpande band och engagerade sig också för psykisk hälsovård. Inte för inte kallades hon ”Kerstin den första”. Kerstin Hesselgren fanns också med bland kvinnorna i Fogelstad och därmed i arbetet för att öka kvinnors allmänbildning och samhällsengagemang.

Inspektriserna var en ny yrkeskår som utgjorde en länk mellan beslutsfattare på statlig eller kommunal nivå, utbildningar och arbetsliv. De synlig-

gjorde förhållanden i skolor och arbetsliv, m.m. genom att granska, rapportera och korrigera. De kom därmed att ange normer för vilken kvalitet som skulle gälla för verksamheterna.

De privat verksamma entreprenörerna bidrog till att öppna nya yrkesmöjligheter för andra kvinnor och steg också själva genom sin verksamhet ut i offentligheten. En framstående yrkeskvinna var Augusta Lundin (f. 1840). Hennes bana började i Kristianstad, där hon verkade i faderns skrädleri. I tjugooårsåldern lämnade hon hemstaden för Stockholm, där hon under ett par år var anställd i en hattaffär. En egen liten ateljé utvecklades på 1870-talet till ett modemagasin. När affärerna gick bra flyttades verksamheten till Brunkebergstorg, som hade en karaktär av en för sin tid modern storstad. Augustas framgångar var betydande. Hon reste årligen till Paris för att få intryck och se det aktuella modet och köpa tyger. Hennes modehus var det framgångsrikaste av alla på sin tid. De som lät sy sina kläder i hennes ateljé kom från samhällets övre skikt och en av kunderna var drottningen. Hon sydde den klänning som Selma Lagerlöf bar när hon tilldelades Nobels litteraturpris.

Som välkänd och erkänd förestånderska för sin firma deltog Augusta Lundin också i opinionsbildningen. Hon fick uppdraget av Reformdräktsföreningen att sy upp en förenklad modedräkt som representerade en reaktion mot det rådande fysiskt plågsamma kvinnomodet, ett mode som hon samtidigt själv var en företrädare för. Dessa dubbla roller, att både företräda det rådande modet och samtidigt stödja dess opposition, måste ha vållat henne huvudbry. Framgångarna för Augusta Lundins modehus berodde sannolikt på att hon följde med vad som hände på modets viktigaste scen, i de franska modehusen.

Hulda Lundin (f. 1866) hade precis som sin storasyster en entreprenörs sinne. Hon valde också att inrikta sin verksamhet på textil, men på något helt annat än parisiskt dagsmode. Hulda Lundin kom till Stockholm och fick tjänst som folkskollärarinna med dispens, eftersom hon saknade formell kompetens. Inom Stockholms folkskolor kom hon att utveckla skolslöjd för flickor, som hon för övrigt var inspektris för i tjugoo år, till ett ämne med gemensam lärogång för alla flickor. Hon startade också ett handarbetslärarinneseminarium, som utvecklades från korta kurser till en gedigen yrkesutbildning. Tack vare att hennes metod fick ett så starkt genomslag, har den svenska slöjdundervisningen för flickor i den obligatoriska skolan givit generationer av flickor och kvinnor ett gemensamt kulturellt arv.

Agda Östlund var, som tidigare nämnts, en av de första riksdagskvinnorna i landet. Hon var den första som stod i talarstolen i andra kammaren, vilket naturligtvis blev mycket uppmärksammat. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning skriver: "Den klara och kloka framställningen blev tilltalande inte minst på grund av talarinnans vackra stämma, som hon begagnade med en omsorg, mycket ovanlig i riksdagshuset. Komma hennes systrar att lika förståndigt begagna ordet, skola de avvärja dem, som varit tveksamma om vad kvinnan hade

på den galejan att göra.”³ *Dagens Nyheter* berömde henne för den ädla konsten att hålla sig till saken, vilket enligt tidningen inte hörde till riksdagsmännens egenskaper. Östlunds förmåga att – som kvinna – hålla sig till sakfrågan och att formulera sig väl och vackert, medförde att kvinnorna fick ett gott mottagande. Samtidigt visar citatet att manliga journalister kände sig föranlåtna att kommentera röstläge och framträdande som något specifikt kvinnligt.

På skilda sätt tog således kvinnorna initiativ till att skapa nya inslag i Stockholms offentliga liv. De minst offentliga är salongerna, men dessa är ändå något som många olika personer med inflytande i samhället har tillgång till. I salongerna träffar deltagarna många andra, diskuterar och tar förmodligen intryck av de livliga diskussionerna. Därigenom fick händelser i en salong vidare spridning i efterskott. Föreningsbildningen blir ett allt vanligare inslag i det offentliga livet och småningom ett etablerat sätt att hantera samhällsproblem. Den vidaste offentligheten är riksdagen där allt som sägs och görs noteras systematiskt, kommenteras i press och människor emellan, bemöts eller beröms.

Publicering

Litteraturen var vid den här tiden fortfarande ett starkt mansdominerat område, trots kvinnornas frammarsch. Ungefär en fjärdedel av fiktionsutgivningen för vuxna under senare delen av 1800-talet var skriven av kvinnor. Men hur stor andel skrivande och publicerade kvinnor man finner beror på var man tittar. Ser vi på barnboksutgivningen är förhållandena helt andra. Av prosaberättelser för barn och ungdom var 1890 drygt 60 procent skrivna av kvinnor, och år 1900 hade andelen kvinnliga författare i samma kategori ökat till drygt tre fjärdedelar.⁴ Siffrorna talar sitt tydliga språk. Trots den framgång ett fåtal kvinnliga författare av skönlitteratur för vuxna hade rönt kopplades kvinnornas verksamhet vid tiden kring sekelskiftet 1900 gärna samman med barnets sfär. Det var emellertid inte bara barnlitteraturen som var en kvinnogenre. Kvinnorna spelade även en viktig roll som författare av religiös litteratur. Den bestod av uppfostrande och uppbyggliga berättelser som bland annat kunde ingå i frikyrklig periodika. Mönstret är entydigt. De kvinnliga författarnas produktion befinner sig inte bara främst inom särskilda områden. Dessa områden – böcker för barn och uppbyggelselitteratur – hade också sin plats i nedre delen av den litterära hierarkin.

Inom projektet har vi framförallt studerat kvinnliga litteraturkritiker och deras vägar ut i offentligheten. Litteraturkritiken var i ännu högre grad än skönlitteraturen för vuxna förbehållen männen, vilket knappast är förvånande med tanke på kritikens konsekurerande roll. I början av 1890-talet kunde de svenska

³ Hulda Flood, *Agda Östlund. Pionjär i genombrottstid*, Stockholm 1954, p. 61.

⁴ Johan Svedjedal, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier*, Hedemora 1994, pp. 82 f.

kvinnliga litteraturkritikerna räknas på ena handens fingrar. Vid 1900-talets början var de flera, men de utgjorde fortfarande en liten grupp. De flesta verkade i dagspressen, andra i den periodiska pressen. Kritiker som enbart hade till uppgift att svara för barnboksbevakningen knöts nu också till tidningarna.

Kvinnliga nätverk och kvinnolitterär offentlighet

Det är uppenbart att dessa kvinnors omedvetna och medvetna strategier för offentlighet till stor del vilade på ett väl utvecklat socialt nätverk, ett socialt kapital som ofta var ärvt och ibland förvärvat. Av det tjugotal kvinnor vars banor vi granskat hade åtminstone hälften ett ärvt socialt kapital som tycks ha spelat roll för deras möjlighet till publicering. För andra betydde maken och hans kontakter en betydande roll. Men vi vill också understryka de kvinnliga nätverkens betydelse. Nätverk mellan intellektuella kvinnor etablerades under utbildningstiden vid Högre lärarinneseminariet eller Uppsala universitet, inom ramen för den organiserade kvinnorörelsens verksamheter och i det kvinnliga sällskapsliv som Sällskapet Nya Idun är ett exempel på. Ofta var nätverken långlivade och rörde sig över alla de tre nyss nämnda områdena. Dessa vänskapsband bör ses som ett socialt kapital, det vill säga en gemensam tillgång som individer inom gruppen kunde realisera och utväxla mot andra typer av kapital. Så skedde till exempel när Klara Johanson, recensent i *Stockholms Dagblad* 1900–1910, fick möjlighet att börja skriva i Fredrika Bremerförbundets tidskrift *Dagny*, och förmodligen också när hon fick tillgång till *Ord och Bilds* spalter. Nätverkens betydelse för de kvinnliga skönlitterära författarna ska heller inte underskattas. De kunde vara av vikt både för en framgångsrik författare som Selma Lagerlöf och för mindre etablerade skribenter. Kvinnorna var i regel inga utmanare. Deras agerande vittnar inte om någon strävan att ifrågasätta det som Bourdieu benämner fältets doxa – även om undantag finns. Man var beroende av dem som innehade makten, det vill säga männen, och ville man bli etablerad hade man i regel inte råd med öppen konfrontation. En som alltifrån början var medveten om vikten att anpassa sig efter de regler som gällde inom litteraturens område var Selma Lagerlöf.

Deltagande i den organiserade kvinnorörelsens verksamhet kan för de kvinnliga litteraturbedömarnas del i sig ses som en strategi för publicering, eftersom ungefär hälften av dem av har en bakgrund inom kvinnorörelsen. Andra utan den bakgrunden skrev i dess publikationer. Åter andra skrev om just ”kvinnofrågor”, och dit kan man även räkna dem som recenserade barnlitteratur. Vidgar vi blicken och ser till mer än bara litteraturkritikerna, till en litterär offentlighet i vid mening och till det faktum att många kvinnor på sin väg ut i offentligheten inte ägnade sig bara åt ett område, tycks det t.o.m. rimligt att vid den här tiden urskilja en särskild *kvinnolitterär* offentlighet, det vill säga ett område av det tryckta ordets offentlighet som kännetecknas av att där verkar framförallt just kvinnor.

Inom denna kvinnolitterära offentlighet ryms då såväl kvinnotidskrifter med deras olika typer av bidrag och de litterära genrer där kvinnor företrädesvis verkade, som kvinnors bidrag till skoldebatt eller social debatt.

Barnet i centrum

En inriktning på barnet tycks ha fungerat som en strategi för att kunna publicera sig om man var kvinna. I den borgerliga kultur som kännetecknade sekelskiftet 1900 kom barnet i centrum på ett annat sätt än tidigare. Man kan rentav tala om en kult av barnet, bland annat under inflytande av Ellen Keys visionära skrifter, särskilt *Barnets århundrade* från 1900.

Litteraturen gav modeller för barnens fostran. Därför blev barnlitteraturen särskilt viktig, och den första blomstringsperioden i svensk barnlitteratur infaller åren runt sekelskiftet 1900. Här var det kvinnorna som gick i bräsch med namn som Elsa Beskow, Laura Fitinghoff, Helena Nyblom och Anna Maria Roos. Flera av dessa kvinnor sysslade även med annat än barnlitteratur. De var mångsysslare, något som i många fall kan ses som en medvetet vald strategi.

Ytterligare en skrivande kvinna, Gurli Linder, har utan tvekan bidragit till att förändra offentligheten. Gurli Linder recenserade barnböcker i *Dagens Nyheter* från 1900 och under tre decennier framåt. Under hennes tid blev *Dagens Nyheter* ett ledande organ i fråga om barnboksrecensering, och Linder kan ses som en av de första specialiserade barnboksrecensenterna, som regelbundet och systematiskt sökte överblicka vad som erbjöds barnen på bokmarknaden. Hon var pionjär, och som barnboksbedömare var hon en auktoritet vars ord vägde tungt. Hennes två debattböcker om barns och ungdomars läsning från 1910-talet gav inspiration till den samtida debatten om barns litteraturförsörjning och kom för lång tid framåt att fungera som ett slags handböcker på barnlitteraturområdet.

Också Marie Louise Gagner sätter avtryck i samtiden. Hon blir en av dem som drar ut för att rädda barnets själ från smuts, sjukdom och omoral. Här möter hon gensvar från inflytelserika grupper, inte minst ur frisinnade kretsar. Gagner agerar utifrån den bas och det erkännande som tjänsten som adjunkt och senare lektor vid statligt folkskoleseminarium medför. Läroboksförfattande och recension av barnböcker utvidgar hennes plats i offentligheten. Framst tar hon emellertid plats tack vare skickligt iscensatta utspel i form av uppmärksammade föredrag i Pedagogiska sällskapet. Här talar hon i barnets namn – det abstrakta barnet i förra seklets början, visionärt tecknat av Ellen Key. Barnet som symboliserar natur, utveckling och en ljus framtid. Barnet som måste räddas för att rädda nationen. Som en följd av hennes utspel instiftas statlig filmcensur och själv blir hon en av de första filmcensurerna.

Politiska samtal, forskning och skolböcker

Men det var alltså inte endast inom den strikt kulturella sfären som gruppen stockholmskvinnor lät sina texter nå offentligheten. Påfallande många av de pedagogiskt och socialt verksamma författade läroböcker, skrev artiklar och förde på olika sätt politiska samtal om bildningsfrågan, utbildningssystemet och om sociala frågor.

Bland de akademiskt skolade kvinnor som sökte sig till flickskolornas lärarkollegier finner vi många vana och drivna skribenter. Fil. dr Ellen Fries författade t.ex. skarpa artiklar om flickskolans innehåll och utformning och fil. dr Astrid Cleve von Euler gav ut en mycket uppskattad lärobok i kemi. Men det var framförallt inom andra områden än de pedagogiska som deras skrifter nådde offentligheten. Ellen Fries, Lydia Wahlström, Sigrid Björklund och Sigrid Leijonhufvud var historiker eller historiskt intresserade och producerade välrenommerade böcker inom området. De två förstnämnda skrev också böcker och artiklar med kvinnopolitiskt innehåll. Även andra deltog i den offentliga debatten, publicerade forskningsrapporter eller skrev skönlitterärt.

De välutbildade lärarinnorna på folkskollärarseminarierna skrev också de läroböcker, artiklar, recensioner, utredningstexter och forskningsrapporter. Hedwig Sidner utredde fortsättningsskolor och Marie Louise Gagner var i högsta grad produktiv som läroboksförfattare och barnboksrecensent. Docent Eva Ramstedt bedrev forskning om radium hos Marie Curie i Paris; hon gav ut flera populärvetenskapliga skrifter. Anna Sörensen är nydanande som läroboksförfattare i kristendoms-kunskap, hon är flitigt verksam som publicist i dags- och fackpress och hon lämnar tunga bidrag i skrivandet av folkskolans och lärarutbildningens historia. I Sörensens texter fabriceras ett barn av inre godhet, ett barn i läroplanens centrum. Det nya seklets läroplan har sin grund i kunskapen om barnets natur, vunnen genom vetenskaplig forskning; följaktligen bör urvalet av ämnesinnehåll bestämmas utifrån barnets mottaglighet och behov. Barnet som projekt blir till en del i seminarielärarinnornas strategi.

En av de mer bemärkta publicisterna inom den pedagogiska sfären var skolstiftarinnan Anna Sandström. Startskottet till hennes skriftställerier var en radikal artikel med förslag till förändring av hela det svenska utbildningsväsendet. Under manlig pseudonym "Uffe" och med Sophie Adelsparres *Tidskrift för hemmet* som inramning blev hennes debut både uppmärksammas och väl mottagen. Under de närmaste 50 åren skulle hon komma att vara en av de mest flitiga och respekterade skribenterna i den pedagogiska frågan. Men vi finner henne också tidvis på barriaderna i polemik med August Strindberg och Ellen Key.

Texter för hälsa, vård och filantropi

De kvinnliga läkarnas genre var framförallt facklitteratur och de vände sig i första hand till kvinnor, inte minst lärarinnor för att stödja dem i deras fostransarbete. Sexualupplysningen var deras viktigaste intresseområde. De menade att de hade en särskild uppgift att förmedla sin kunskap om kroppen och dess fysiologi till allmänheten och lärarinnorna blev en väsentlig kanal till barnen och hemmen. Den sakliga informationen i sexualfrågor kombinerades med ett etiskt och moraliskt förhållningssätt. De var uppfyllda av att förmedla visionen om den goda sexualiteten och dess förbindelse med kärleken och äktenskapet. Karolina Widerströms och hennes kollegors föreläsningar för lärarinnor blev inte sällan tryckta och kom därmed en större krets till del. Widerströms bästsäljare behandlade kvinnors hygien, vände sig till allmänheten och utkom i sju upplagor, den första 1889. Flera kolleger publicerade också upplysningskrifter för allmänheten och handledningar för lärares lektioner i sexuella frågor.

Ada Nilsson var emellertid den i särklass flitigaste skribenten bland läkarna. Som ansvarig utgivare för *Tidevarvet* förde hon ett kontinuerligt politiskt samtal med läsekretsen i frågor om fred, kvinnors och barns rättigheter, sociala reformer m.m. I *Tidevarvet* kunde kvinnorna stödja varandras initiativ, recensera föreläsningar, lyfta fram böcker och artiklar och driva opinion. Som exempel på skönlitteratur kan vi nämna att Andrea Andreen och (den då blivande nobelpristagaren) The Svedberg skrev sagor till varandra som ett sätt att kommunicera sin syn på sitt förhållande och dess svårigheter.

Systrarna Agda och Gerda Meyerson (födda 1866) växte upp i ett judiskt hem, präglad av filantropi och entreprenörskap. Gerda Meyerson var en av initiativtagarna till Centralförbundet för socialt arbete, som bildades 1903 och samlade många av samtidens aktiva kvinnor. CSA gav kurser och är en föregångare till det första socialinstitutet i Stockholm. Gerda Meyerson startade också på 1920-talet föreningen Dövas väl, ett initiativ som hängde samman med att hon själv hade en förvärvad hörselnedsättning. Båda systrarna skrev, men deras skrifter skiljer sig åt till sin karaktär. Agda Meyerson skrev inom ramen för sitt livsuppdrag i den unga sjuksköterskekårens tidskrift. Hon publicerade också några häften om utvecklingen av den svenska sjukvården, barna- och barnsjukvården, kirurgins utveckling och etik i vården. Dessa skrifter skrevs förstås inte med litterära ambitioner, deras inriktning var snarast historiskt saklig. Hon fungerade som sekreterare i den statliga utredning om sjuksköterskors arbets- och utbildningsförhållanden som publicerades 1916.

Tvillingssystemet Gerda hade däremot ambitioner att bli författare. Sent i livet deklarerade hon också att hon helst vill benämnas skriftställarinna. Vid 1890-talets början hade hon under loppet av några år publicerat tre skönlitterära böcker, en för barn, en för unga flickor och en för vuxna. Men hennes skönlit-

terära författarskap ersattes senare av en mängd artiklar och småskrifter på det sociala området. Ett viktigt bidrag till kunskapen om hur arbetarklassen kunde ha det är den omfattande utredning *Svenska hemarbetsförhållanden* hon gjorde 1907, på CSA:s initiativ. I den beskrevs hemarbetarnas arbete för andras räkning i sina egna hem. Arbetet skedde ofta under eländiga förhållanden, med långa arbetsdagar och usel lön. Utredningen kom också med förslag till förbättringar, exempelvis reglerad arbetstid och fackligt engagemang. Gerda Meyerson skrev också en liten bok om sin kristna övertygelse – en modig markering för en judiskt fostrad kvinna.

Kvinnornas publicistiska verksamhet satte tydliga avtryck i offentligheten och medverkade till att skapa en marknad för nya litterära genrer. I en litterär offentlighet började de kvinnliga kritikerna en vandring från periferi mot centrum, och genom det erkännande av kvinnan som Selma Lagerlöfs Nobelpris innebar öppnades möjligheter för skrivande kvinnor att revidera sin självbild. Litteratur för barn, liksom skrifter om barn och barndom, religion, uppfostran, socialt arbete och hälsa var områden där många av kvinnorna engagerade sig, både som författare och recensenter. De spred sin kunskap och sina ställningstaganden till en bred läsekrets och bidrog därigenom till att påverka många människor och även det offentliga livet.

Formering för offentlighet – en sammanfattning

Vi har här tecknat glimtar av ett kollektiv av kvinnor. Utbildning, stiftande och publicering har fungerat som strukturerande teman när vi vaskat fram de strategier kvinnorna brukat i sina vägar ut. De strategierna kan te sig tämligen medvetna och relaterade till bestämda val.

Men här och var skymtar strategier av ett annat slag; strategier över vilka den handlande individen kanske inte själv reflekterat så mycket, strategier inbäddade i situationen eller gestaltade av personens habitus. Ambivalensen, de strategiska kompromisserna, att ta steg efter steg i prövandet av möjligheters gränser, eller att satsa djärvt, göra starka utspel, kan utgöra sådana strategier.

Uppenbar är utbildningens stora betydelse. Utbildning kunde vara en strategi för att nå fram, för att få tillgång till det sociala och kulturella kapital som krävdes för en synlig position i det offentliga. Utbildningar i form av framväxande flickskolor, samskolor, sjuksköterskeskolor och seminarier blev ställen där levebröd kunde tjänas, när inte så många möjligheter fanns. Skolor kunde stiftas eller hela skolsystem reformeras. Tidens stora omvandlingar ställde krav på skolor för många fler, och för andra grupper och samhällsklasser än tidigare; omvandlingarna utmanade det givna innehållet och den etablerade pedagogiken. Här bidrog kvinnorna på ett genomgripande vis.

Den sociala frågan flätades samman med den pedagogiska. Reformpedagogik, läroplansarbete, läroböcker, barnlitteratur som visade hur man borde leva, socialt arbete för barnets skull – i barnets nya århundrade var det många som talade i barnets namn. De kvinnliga läkarna var givna bundsförvanter i arbete för att rädda barnet och kvinnan, skapa sundare hem och bättre levnadsvanor. Den kulturella sfärens kvinnor tog i litterär form upp frågor om äktenskaps- och sexualmoral till allmän debatt. Det filantropiska arbetet förenade kvinnor ur skilda läger; här var det naturligt att engagera sig som kvinna antingen man var folkskollärarinna eller drottning. I spåren av sammanvävda sociala, litterära och pedagogiska intressen skapades institutioner för sjukvård, hälsa, socialt arbete, undervisning och kultur.

Stiftandet kunde gälla skolor, tidskrifter, föreningar, sällskap men även institutionella ordningar som statlig filmcensur. Kvinnorörelsen och fredsrörelsen blev stora samlade arenor, där nätverk utvecklades och ett skickligt organisatoriskt arbete gav resultat. De sociala rörelserna kan ses som viktiga delar i den politiska mobilisering som präglade tiden. Rösträttsrörelsen möjliggjorde att ett – till en början litet – antal kvinnor tog plats i riksdagen, för att sedan i sin tur bidra till att kvinnors möjliga positioner ytterligare förflyttades. I föreningsarbetet, liksom i reformarbetet på skolans och det socialas område, speglas hur framgångsrik den dubbla strategi var, som många kvinnor tillämpade: att både initiera särskilda kvinnoaktioner och att gå i allians med inflytelserika och positivt inställda män. Kvinnornas nätverk spelade en viktig roll för deras konkreta möjligheter att ta det offentliga i bruk. Nätverksrelationer kunde utväxlas som socialt kapital som kom hela gruppen till del. Villkoren för att sätta sociala eller kulturella tillgångar i rörelse var olika beroende på i vilken samhällsklass eller utbildningsmiljö kvinnan hade sina rötter, men ett förvärvat kapital – genom egen utbildning och egna nätverkskontakter – kunde också få avsevärd betydelse. Sambanden ter sig inte enkla mellan uppväxtmiljö, ålder och strategiska val.

Växelbruket, det mångskiftande engagemanget, att satsa på flera olika arenor samtidigt var typiskt för många kvinnor. Att vara gränsgångare tedde sig oproblemiskt i en tid, när olika samhälleliga områden befann sig i stark förändring och när professionaliseringen av det sociala, kulturella och pedagogiska arbetet ännu inte befästs. Kvinnornas rörelser tvärs över offentligheten bidrog till att en del av dem satte betydande avtryck. Gränsöverskridandet kan emellertid också ses som en underordningens strategi. När anställning som lärare i läroverk visade sig omöjlig för de kvinnor som kostat på sig en lång, akademisk utbildning, följt av provår, tvingades de söka andra vägar. När den manligt dominerade litterära offentligheten värnade positioner och gränser, kunde kvinnor skapa ett eget rum genom att förena publicistiskt arbete för och om barn med arbete i kvinnorörelse eller skola. Den kvinnooffentlighet som vi kunnat urskilja, inte minst på det litterära området, ter sig präglad av ambivalens.

Vår berättelse tonar fram mot en fond av kvinnor som *inte* fann vägar ut. Samhällsstrukturella villkor, liksom familjer, fäder, mödrar, makar, barn, kunde göra det lättare eller svårare att utveckla eller använda de strategier vi tecknat här. Vårt fokus har varit pionjärvinnorna, de som trots djupgående hinder såg och kunde förvärva redskap att bryta mot det givna och att därigenom gå före. Vi har visat hur dessa stockholmskvinnor inte endast lyckades förmera sina egna tillgångar utan också som grupp kom att förändra det offentliga landskapet.